

CULTURAL AND EDUCATIONAL CIRCLES, UNIONS, AND SOCIETIES IN TURKISTAN (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – EARLY 20TH CENTURY)

Abdunazar Abduljalilovich Khudoyberdiyev

Teacher and researcher

General Education School No. 16, Sirdaryo Region

Email: abdunazarxudoyberdiyev42@gmail.com

Sirdaryo, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Central Asian Scientific Society, Society of Lovers of Natural Sciences, Anthropology and Ethnography, "Pushkin Society". Turkestan Medical Popular Scientific Society.

Received: 08.10.25

Accepted: 09.10.25

Published: 10.10.25

Abstract: The article examines the attention paid to the cultural and educational sphere in Turkestan during the period of Tsarist Russian colonialism, their goals and objectives, and the activities of cultural and educational circles, unions, and scientific societies that operated there.

TURKISTONDAGI MADANIY-MA'RIFIY TO'GARAK, ITTIFOQ VA JAMIYATLAR FAOLIYATI. (XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSH LARI)

Abdunazar Abduljalilovich Xudoyberdiyev

Sirdaryo viloyati 16 – umumta'lim

maktabi o'qituvchisi, tadqiqotchisi

mail: abdunazarxudoyberdiyev42@gmail.com

Sirdaryo, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo ilmiy jamiyati, Tabiiy fanlar, antropologiya va etnografiyani sevuvchilar jamiyati, "Pushkin jamiyati". Turkiston tibbiyot ommabop ilmiy jamiyati.

Annotatsiya: Rossiya mustamlakchiligi davridagi Turkistondagi madaniy-ma'rifiy sohaga qaratilgan e'tibor va ularning maqsad vazifalari, faoliyat ko'rsatgan ma'daniy-ma'rifiy to'garaklar ittifoq va ilmiy jamiyatlar faoliyati ko'rib chiqiladi.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ КРУЖКИ, СОЮЗЫ И ОБЩЕСТВА В ТУРКЕСТАНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Абдуназар Абдужалилович Худойбердиев

Учитель и исследователь,

Средняя общеобразовательная школа №16, Сырдарьинская область

Эл. почта: abdunazarxudoyberdiyev42@gmail.com

Сырдарья, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:	Аннотация:	В	статье
Среднеазиатское научное общество, Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии, «Пушкинское общество», Туркестанское медицинское научно-популярное общество.	рассматривается внимание, уделявшееся культурно-просветительской сфере в Туркестане в период царско-российского колониализма, ее цели и задачи, деятельность действовавших здесь культурно-просветительских ружков, союзов и научных обществ.		

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda madaniy-ma'rifiy muassasalar faoliyatini shakllanishi va rivojlanishining ilmiy – nazariy, tarixiy tahlili, madaniy-ma'rifiy muassasalarning o'z oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishdagi faoliyatini o'rganish muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tarixiy adabiyotlarning kompleks tahlili shuni ko'rsatadiki, tadqiq etilayotgan mavzu bir necha bor ilmiy o'rganish obyekti bo'lib kelgan. U asosan Rossiya imperiyasining mafkuraviy tazyiqi ostida bolshevikcha yondashuv bilan birgalikda ko'rilgan. Metodologik yondashuvlarning xarakteriga ko'ra mavzuni yorituvchi ilmiy adabiyotlarni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish maqsadga muvofiqdir: Rossiya imperiyasi va Sovet davri adabiyotlari. Mustaqillik davrida nashr etilgan tadqiqotlar.

XIX asr oxiri - XX asr birinchi choragida O'rta Osiyo davlatlarida bo'lgan yevropalik hamda rossiyalik elchi, sayyoh, savdogar, olim va boshqa shaxslarning xotiralari, rasmiy xabarlar va tarixiy asarlari ham bu davr haqida muhim ma'lumotlar beradi. Xususan, V.B Lunin “Научные Общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (конец XIX — начало XX века)”, Bendrikov K.Ye “Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 – 1924)”, shuningdek, Lerx P, Ostroumov N.P, Bezukladnikov Yak, Masson M.E., Rtveladze E.V, Smirnov E.T , Vyatkin V., Divayev A., Baratov M, Rahmonov.M.X kabi olimlarning va tadqiqotchilarning manbalari orqali o'rganishimiz mumkin.

O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng ilmiy anglash xususiyati va metodologiyasida sezilarli o'zgarishlar yuzaga keldi. Ushbu davrda tadqiqotchilik ishlari va tarixiy manbalari ustida juda ko'p tadqiqotchilar ish olib bordi. Xususan, Салижанова Г.Ф. Шадманова С. Б. Мулладжанова Х.Я. tadqiqot materialari O'zbekiston Respublikasi Markaziy Arxiv

hujjatlari metodologik yondashuvlar asosida va keng manbaviy materiallarni jalb etish orqali mahalliy davlatchilik masalalarini yoritishga qaratildi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari Turkistondagi madaniy-ma'rifiy to'garak, ittifoq va jamiyatlar faoliyatini chuqur tahlil etilishiga zamin yaratib, sohaning ilmiy asoslarini boyitgan. Bu esa bugungi tadqiqotchilar uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

O'rta Osiyoni Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va o'lkada Turkiston general-gubernatorligini tashkil etilishi bilan rus ma'murlari orasida o'lkani ilmiy jihatdan o'rganish zarur ekanligi haqidagi fikrlar vujudga kelgan. Dastlab tartibsiz ravishda o'lkani tadqiq etish ishlari olib borilgan bo'lsada, keyinchalik bu jarayon tizimli va yaxlit holda olib borilishi kerakligi ma'lum bo'lgan. Natijada o'lkada birin-ketin ilmiy jamiyatlar va muassasalar vujudga kela boshlagan.

Xuddi shunday jamiyatlardan biri Markaziy Osiyo ilmiy jamiyati (CASS) misol bo'la oladi. Etnografiya, geografiya va tarix bo'yicha bilimlarini imperiyaning yangi hududlarini ilmiy rivojlantirish uchun qo'llash istagi bilan birlashtirilgan tashabbus guruhi tuzildi. Kon muhandisi A. Tatarinov raislik qildi; Jamiyat tarkibiga G.Aminov, N.Aristov, N.Bekchurin, A.Kun, N.Mayev, A.Fedchenko va boshqalar ham kirdi. Jamiyatning tashkil topgan sanasi 1870-yil hisoblanadi, ayrim manbalarda jamiyat tuzilishini 1871-yil deb belgilangan, vaqt o'tishi bilan u nizom ishlab chiqdi va a'zolik badallarini yig'ishni boshladi. Jamiyat Markaziy Osiyoni har tomonlama o'rganish, Yevropa va mahalliy madaniyatlar o'rtasidagi muloqotni rivojlantirishni o'z maqsadi deb bilgan. U SAUOning bosma nashrlarini rus va mahalliy tillarda nashr etishi kerak edi. O'rta Osiyo Olimlar jamiyati mablag' yo'qligi tufayli 1893-yilda o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'lgan edi. 1920-yilda O'rta Osiyo Ilmiy Jamiyati (SAUO) qayta jonlantirildi. 1920-yilda NKP Turkistonga yuborilgan V. Bartold mahalliy kadrlarga yordam berish uchun TVIgga keladi. Xizmat safari davomida viloyatda olib boriladigan ilmiy-tadqiqot ishlarining istiqbolli rejasini tuzib, uni SAUOning ochiq yig'ilishida taqdim etdi. Moddiy madaniyat tarixi akademiyasi topshirig'iga ko'ra V.Bartold mahalliy qo'lyozma ashyolarni o'rganib chiqdi, Turkiston yodgorliklari holati haqida ma'lumot to'pladi, Samarqanddagi restavratsiya ishlarini shaxsan ko'zdan kechirdi.

1863-yil 15-oktyabrda Moskva universitetida Tabiiy fanlar, antropologiya va etnografiyani sevuvchilar jamiyati (OLEAE) ochildi. OLEAE Turkiston bo'limini tashkil etish tashabbuskorlari A. Fedchenko, N. Mayev, M. Brodovskiy, V.Oshanin va boshqalar bo'lgan. Jamiyat tuzilmasi belgilangan sxema bo'yicha shakllantirildi: birinchi navbatda, norasmiy yig'ilishlar, keyin nizomni ishlab chiqish. Kafedraning birinchi majlisi 1870-yil 1-dekabrda bo'lib o'tdi, ishtirokchilar jamiyatning nizomi va vakolatlarini muhokama qildilar: ilmiy o'qishlar tashkil etish; kolleksiyalar tuzish, o'lkashunoslik muzeyi, zoologiya va botanika bog'larini tashkil etish,

ekspeditsiyalar va ekskursiyalar o'tkazishga kelishdilar. 1872-yil 12-yanvarda hisobot yig'ilishi bo'lib o'tdi, unda yil davomidagi ishlar yakunlari sarhisob qilindi. Ko'rgazma tashkil etish va "Rossiya Turkistoni" to'plamini nashrga tayyorlash asosiy tadbirlardan edi. OLEAE Turkiston bo'limining faol hayoti A.Fedchenko ketgunga qadar davom etdi. Boshqa ishtirokchilarning hech biri uning vazifalarini bajarishni xohlamadi. Bora-bora bo'lim faoliyati barbod bo'ldi, ayniqsa, Moskva (bosh) bo'limi Turkistonga bo'lgan qiziqishni yo'qotdi.

Turkistonda texnika fanlarining rivojlanishi 1866-yilda Sankt-Peterburgda Rossiya Texnik Jamiyati (RTO) ochildi, u Rossiya imperiyasida yaratilgan birinchi ilmiy-texnik tashkilotga aylandi. Jamiyat sanoatchilar va muhandislarga maslahat yordami ko'rsatdi, ko'rgazmalar o'tkazdi, bolalar va kattalar uchun maktablar va ustaxonalar ochdi, texnik bilimlarni ommalashtirish uchun ommaviy o'qishlar tashkil etdi. Turkiston zabt etilgandan so'ng bu hududda o'z o'rniga ega bo'lish uchun iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlovchi infratuzilma barpo etish zarurligi ma'lum bo'ldi. 1881-yilda Orenburg-Toshkent yo'li foydalanishga topshirildi, Zakaspiy bo'limi yotqizildi. Uning qurilishi o'zlarining mustamlaka mulklarida shunga o'xshash loyihalarni amalga oshirgan Yevropa davlatlarining harbiylari va muhandislarining e'tiborini tortdi. Temir yo'l qurilishi bilan bir vaqtda Rossiyadan Turkistonga huquq-tartibot idoralari vakillari, harbiy muhandislar, jumladan RTO a'zolari ham kela boshladilar. Turkiston jamiyatiga a'zo bo'lib, maorif to'garaklari va insonparvarlik jamiyatlari faoliyati bilan tanishib, 1891-yilda RTOning (TORTO) Turkiston bo'limini ochish tashabbusi bilan chiqdilar. Jamiyat mintaqada texnik taraqqiyot va sanoatni rivojlantirishga intilardi. Muhim bosqich bo'lim hayoti Toshkentdan Andijonga temir yo'l qurilishiga to'g'ri kelgan Turkiston qishloq xo'jaligi va sanoat ko'rgazmasini (1899) tayyorlash bo'yicha ishlar edi. 1899-yil TORTO uchun ishlar avjiga chiqdi, chunki temir yo'l arteriyalarini qurish bo'yicha davlat buyurtmasi tugallandi va jamiyatni saqlab qolish ustuvor maqsad emas edi. Shunday qilib, TORTO faoliyati asta-sekin barham topdi.

Turkiston tibbiyot ommabop ilmiy jamiyati. Birinchi mashhur ilmiy tibbiyot jamiyatlari Rossiyada XIX asr boshlarida ochilgan. Qrim urushidan so'ng, ma'naviy va tibbiy yordamga muhtoj bo'lgan ko'plab nogironlar paydo bo'ldi. Bu vazifani ilmiy-ommabop tibbiyot tashkilotlari o'z zimmalariga oldilar. Turkistonga rus qo'shinlari bilan birga yevropalik tibbiy yordam amaliyotchilari ham keldi. Mahalliy aholi tabiblar xizmatidan foydalangan. Ommabop ilmiy tibbiyot jamiyatlari, birinchi navbatda, bemorlarni davolash, sog'liqni saqlashni rivojlantirish, aholiga profilaktika yordamini modernizatsiya qilish, shaxsiy gigiena haqidagi bilimlarni har bir kishi uchun ma'ruza shaklida targ'ib qilish bilan shug'ullangan. 1880-yillarning boshlarida mintaqada ochilgan birinchi tibbiyot muassasalari, ular N. Gundius, A. Poslavskaya va E. Mandelstam tomonidan yaratilgan. Tibbiyotga qiziquvchilar sharofati bilan 1883-yilda Toshkentning eski qismida birinchi ayollar va bolalar poliklinikasi ochildi, oradan bir yil o'tib

Qo'qonda, so'ngra viloyatning boshqa shaharlarida ayollar poliklinikasi ochildi. Tibbiyotning rivojlanishi demografik ko'rsatkichlar va sanitariya-ekologik yashash sharoitlarini, ayniqsa, yirik shaharlarda yaxshilandi. Mahalliy tibbiy yordamni rivojlantirishda ilmiy-ommabop tibbiyot tashkilotlari: Turkiston tabiblari jamiyati, Turkiston tibbiyot jamiyati, Turkiston o'lkasi tabiatshunoslari va tabiblari jamiyati, Samarqand tabiblar jamiyati va boshqalar muhim rol o'ynadi. Farg'ona tibbiyot jamiyati (1892) vrachlar, veterinariya shifokorlari, farmatsevtlar malakasini oshirishga, shuningdek, tibbiyot fanining yutuqlarini amaliyotga joriy etishga xizmat qildi. XX asr boshlarida Farg'ona tibbiyot jamiyati faoliyati to'xtadi.

Rossiya imperiyasining mintaqada o'lkani egallab olgandan keyin Turkistonda o'rnatilgan mustamlaka boshqaruv ma'muriyatining o'lkadagi mahalliy aholi hamda qo'shni davlatlar bilan munosabatlarini yo'lga qo'yishda sharq tillaridan xabardor kadrlarga ehtiyoji katta edi. Shu bois bo'lsa kerak, 1897-yilda Peterburgda sharqshunoslar jamiyati tashkil etilishi munosabati bilan tez orada uning Toshkent bo'limiga asos solindi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad mintaqadagi xalqlar hamda chegaradosh mamlakatlarni tadqiq etish, ayni paytda bu yerda Rossiya haqidagi bilim va ma'lumotlarni ommalashtirishdan iborat edi. Jamiyatning boshqaruv hay'atiga N. Ostroumov, S. Gramenitskiy, N. Mallitskiy, I. Krauze, I. Yagello, keyinchalik esa mahalliy vakillardan S. Azimboyev, M. Magometov, M. Ayupov va M. Xo'jayevlar a'zo bo'ldilar.

Toshkent shahar filialiga ilmiy-tadqiqot ishlarini nashr etish, kutubxonalar va o'quv zallarini ochishni targ'ib qilish topshirildi. Toshkentda sharq tillari kurslari ochildi, ma'ruzalar o'qildi, ularda antropologik, tarixiy va diniy fanlarga alohida e'tibor berildi. O'sha yili shaxsan imperator buyrug'i bilan Toshkentda va Ashxobodda urdu tili kurslari tashkil etildi. 1902-yildan ular kengaytirilib, urdu tilidan tashqari pushtu, fors, xitoy va mahalliy tillar o'qitilishi yo'lga qo'yildi. 1907-yildan o'quv dasturiga topografiya, islom huquqi va harbiy razvedka kurslari kiritiladi. Jamiyat raisi etib Turkiston general-gubernatorining yordamchisi general E. Matsiyevskiy saylandi. Kafedraning yillik majlisida 1902-yil 26-martda hay'atga N. Ostroumov, S. Gramenitskiy, N. Mallitskiy, I. Krauze va I. Yagellolar tayinlandi. Keyinchalik hay'at tarkibi 12 kishiga kengaytirildi, jumladan, mahalliy elitaning to'rt vakili: S. Azimboyev, M. Magometov, M. Ayupov va M. Xo'jayevlar bor edi. Sharqshunoslik jamiyatining Toshkent bo'limi Toshkent Sharq tillari zobitlar maktabi bilan chambarchas bog'langan bo'lib, unda jamiyat a'zolari geografiya, etnografiya, tarix va boshqa fanlardan ma'ruzalar o'qidilar. 1905-yil inqilobining boshlanishi munosabati bilan bo'lim faoliyati to'xtatildi. Siyosiy vaziyat barqarorlashgandan so'ng, jamiyat a'zolari ma'muriyatga ishlashga qo'yilgan ta'qiqni bekor qilish iltimosi bilan murojaat qilishdi, ammo rad etildi. 1909-1914-yillarda Sharq jamiyatining Toshkent bo'limi norasmiy faoliyat yuritdi. Ma'lumki, 1916-yilda jamiyat musulmon ayollarga rus tilini kurslarda va boshlang'ich savodxonlik maktablarida o'rganishga yordam bergan.

XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida geografik tadqiqotlar olib borishda Rossiya imperatorligi geografiya jamiyatining ekspeditsiyalari salmoqli o'rin egallagan. Rossiya imperatorligi geografiya jamiyati 1845-yil-da Rossiya imperatori Nikolay I buyrug'i bilan tashkil etilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi - "Rossiyaning eng ilg'or va yosh kuchlarini vatan yerlarini har tomonlama chuqur tadqiq etishga safarbar qilishdan iborat edi". Jamiyat tarixida eng yorqin iz qoldirgan ilmiy arboblardan biri geograf P.P. Semyonov-Tyanshanskiy etnografiya, statistika va siyosiy geografiya yo'nalishlari geografiya fanining muhim tarmoqlari bo'lganligini alohida ta'kidlagan. XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo hududida Rossiya imperatorligi geografiya jamiyati tomonidan tashkil etilgan dastlabki ekspeditsiyalar jarayonida mintaqadagi siyosiy tuzum, hududlarda yashovchi mahalliy xalqlarning ijtimoiy hayoti - turmush tarzi, urf-odatlar, an'analari bo'yicha kuzatuvlar olib borilgan. 1856-1858-yillarda O'rta Osiyo hududi, xususan, Tyanshan, Oloy tog'lari, Issiqko'l hududida ilk ekspeditsiyalarni amalga oshirgan P.P. Tyanshanskiy bu yerlarda dastlabki etnografik kuzatuvlarni ham olib borgan. 1857-yilda Rossiya imperatorligi geografiya jamiyati tomonidan tashkil etilgan ekspeditsiya jarayonida Orol dengizi, Qizilqum, Sirdaryo, Yangiqo'rg'on hududlarini o'rgangan mashhur tabiatshunos N.A. Severtsov tomonidan mintaqadagi siyosiy tuzum, xususan, Qo'qon xonligidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ma'muriy-boshqaruv tizimiga doir bir qancha ma'lumotlar to'plangan.

1867-yildan boshlab, ya'ni o'lka zabt etilib, Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgach, Rus geografiya jamiyatining Kengashi O'rta Osiyo bo'yicha tarixiy-ijtimoiy va etnografik tadqiqotlarni tashkil etishga e'tibor qaratishga boshladi. Natijada 1868-yilda Rossiya imperatorligi geografiya jamiyati Kengashining tashabbusi bilan Turkiston o'lkasiga tilshunos, etnograf, turkshunos tadqiqotchi V.V. Radlov boshchiligidagi ilmiy ekspeditsiya yuboriladi.

1896-yil 20-mayda Turkiston o'lkasida Rossiya imperatorligi geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi tashkil qilinadi. Uning ilk raisi general-gubernator A.B. Vrevskiy edi. Turkistonda bunday ilmiy jamiyat ochishdan asosiy maqsad Turkiston, Buxoro, Xiva hududlari, Xitoy va Afg'oniston bilan chegaradosh boshqa "qo'shni" hududlarda tabiatshunoslik, etnografik, statistik tadqiqotlarni olib borish, o'lkani ilmiy o'rganish uchun tashrif buyurgan barcha sayyohlar va mahalliy tadqiqotchilarga yordam ko'rsatish, o'lka hududidagi o'quv qo'llanma, kitob, qo'lyozma va xaritalarni yig'ish, ularni saqlash, tarixiy-geografik va etnografik muzeylar tashkil etish va ularni ta'minlashdan iborat edi.

Tadqiqot davrida Rossiya Geografiya jamiyati Turkiston bo'limi Turkiston xalq universitetining kafedra faoliyatini yorituvchi qimmatli materiallarni to'pladi va vaqti-vaqti bilan chop etib bordi. 1898-yilda Geografiya jamiyati Turkiston bo'limining 1-jildi nashr etildi, 1918-yilgacha Rossiya imperatorligining Geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi asarlarining 14

jildligi nashr etildi; Jamiyatning ilmiy va tashkiliy faoliyatini o'rganishda 1870-1918-yillarda Toshkentda nashr etilgan "Turkiston vedomosti" gazetasi muhim manba bo'ldi. Rasmiy gazeta bo'lganligi sababli u o'z sahifalarida ilmiy xarakterdagi materiallar va turli xabarlarni, masalan, ayrim ekspeditsiyalarning borishi haqida qisqacha ma'ruzalarni, turli ilmiy ishlarni nashr etishni joylashtirdi.

Bu vaqtda mahalliy jamiyatning keng doiralari faoliyati ijobiy tomonga o'zgardi. Bu, ayniqsa, fuqarolar va harbiy yig'inlar faoliyatining jonlanishida o'z ifodasini topdi. Yangi jamoat, madaniy-ma'rifiy tashkilotlarni yaratishda viloyatning Qo'qon (1895), Forob stansiyasida (1899), Yangi Marg'ilon (1900), Chimkent (1901), Krasnovodsk (1903) va boshqa ko'plab shaharlarida yangi xalq yig'inlari paydo bo'ldi.

1896-yildan boshlab Turkistonda yangi turdagi jamoat tashkilotlari - hunarmandchilik yig'inlari vujudga keldi. Qizil-Arvatda birinchi marta bunday uchrashuv ochildi. Markaziy Osiyo temir yo'lining asosiy ustaxonalarida. Viloyatda turli madaniy-ma'rifiy to'garaklar, uyushma va jamiyatlar yanada keng tarqalgan. "Turkiston o'lkasida xalq o'qishlarini tashkil etish jamiyati" ga shoir A.S. Pushkin xotirasiga "Pushkin" nomi berildi.

1901-yilda tashkil etilgan "Pushkin jamiyati" 1902-yil 15-yanvarda o'z faoliyatini boshladi. Uning faoliyati ommaviy kitobxonlik bo'limlari, yakshanba maktablari va kitob omborlarini tashkil etishda namoyon bo'ldi. Jamiyat o'z nizomi bilan viloyatning barcha shahar va qishloqlarida kutubxonalar, qiroatxonalar, o'qishlar, kurslar, maktablar tashkil etish, bosma nashrlar chiqarish, kitob savdosini amalga oshirish, filiallar ochish huquqiga ega bo'ldi. Arxivda 1902-yil 17-fevraldan 31-martgacha bo'lgan xalq o'qishlari dasturi saqlanib qolgan. Ushbu dastur matni bilan tanishish xalq o'qishlari qayerda va qanday mavzularda o'tkazilganligi haqida tushuncha beradi. Masalan, 24-fevral kuni M.Yu. Lermontovning "Savdogar Kalashnikov haqida qo'shiq" va A. Tolstoyning "Sadko". kabi asarlari o'qildi.

Mart oyida asarlar bo'yicha 10 marta ommaviy o'qishlar bo'lib o'tdi: Eng muhimi, mustamlakachi Turkiston hukumati rus va mahalliy mehnatkash ommaning yaqinlashishi va o'zaro tushunishidan qo'rqardi. Jamiyatning nizomi loyihasiga mustamlaka ma'muriyati tomonidan ma'lum tuzatishlar kiritildi. Mustamlaka ma'muriyati tomonidan ishlab chiqilgan qoidalarga ko'ra, Pushkin jamiyatining raisi va uning hamkori faqat nasroniy e'tiqodidagi shaxslar bo'lishi mumkin edi. Ta'lim muassasalari o'quvchilari, askarlar, kursantlar, shuningdek, tergov yoki sudlanuvchilar jamiyat a'zosi bo'la olmaydilar. "Pushkin jamiyati" nizomi bir yildan ortiq vaqt davomida ko'rib chiqildi va faqat 1901-yil 27-iyunda bir qator o'zgartirish va qo'shimchalardan so'ng nizom viloyat general-gubernatori Saxarov tomonidan tasdiqlandi. "Pushkin jamiyati" faoliyati haqidagi ma'lumotlar arxivda va "Turkiston" gazetasida saqlangan. Masalan, kompaniyaning 1902-yildan 1905-yilgacha bo'lgan davrda jamiyat faoliyatining

marta ommaviy o'qishlar o'tkazilgan bo'lib, ularning eng ko'p soni hisobotga ko'ra 1902-yilda bo'lib o'tgan. Biroq jamiyatning ma'rifiy faoliyati ko'pincha qarshiliklarga duch kelgan. "Pushkin jamiyati"ning yakshanba maktablari 1902- yilda ishlay boshlagan. Ulardagi o'quvchilar soni erkaklar maktablarida 50 dan 80 kishigacha, ayollar maktablarida 30 dan 40 kishigacha bo'lgan. Yakshanba maktabining o'quvchilari ishchilar, kichik xodimlar va ularning farzandlari edi.

Pushkin jamiyatining kitob omborlari va kitob savdosi bilan ancha yaxshi shug'ullanar edi. Jamiyat ixtiyorida Toshkentdagi "Tirilish bozori"da 2 ta ombor va kitob kioskasi bo'lib, ular "ma'naviy kitob ehtiyojlari"ga keng ko'lamda xizmat qilgan. Jamiyatning kitob omborlari Chernyayev, Qo'qon, Samarqand, Andijon, Buxoro, Perovsk, Chordjuy, Auliyo-Ota va Petro-Aleksandrovskda joylashgan edi.

"Pushkin jamiyati"ning 1905-yildagi ma'rifiy faoliyati o'sha davrda sodir bo'lgan voqealarning asl ma'nosini xalqqa yetkazish maqsadida olib borildi. Uning madaniy-ma'rifiy ishlarida teatrga alohida o'rin berilgani ham muvaffaqiyatni ta'minladi. 1909-yilda N.V. Gogolning 100 yilligiga bag'ishlangan dasturni ishlab chiqishdi. "Pushkin jamiyati" Kengashi yubiley tantanalarini o'tkazishga "Volna" dramatik jamiyatini jalb qildi. Ular birgalikda "Bosh inspektor" va "Nikoh" spektakllarini tayyorladilar. Ikkala spektakl ham 1909-yil aprel oyida katta muvaffaqiyat bilan o'tkazildi va keyin bir necha marta takrorlandi.

Biroq viloyatda birin-ketin jamoat va madaniy-ma'rifiy tashkilotlar yopildi, shular jumlasidan Verniy shahridagi "Ma'rifat ziyoli" jamiyati, yangi Marg'ilondagi yig'in, Qizil-Arvatdagi hunarmandlar yig'ini va boshqalar. Bu davrdagi "Pushkin" jamiyati faoliyati haqida ma'lumotlar juda kam.

1912-yilda A.I.Dobromislov bu boradagi tarixiy ocherkida "Jamiyat boshidanoq toshkentliklarning ko'chadagi e'tiborini o'ziga tortdi va faqat 5 yillik deyarli to'liq faoliyatidan so'nggina o'ziga xos bo'la boshladi. 1910-yil boshidan qayta tug'ilgan. Lekin bu uyg'onish mahalliy hokimiyat tomonidan nomaqbul kutib olindi va ish shu darajaga yetdiki, "Pushkin" jamiyatiga uzoq vaqt davomida hatto o'z a'zolarining ichki yig'ilishlarini ham o'tkazishga ruxsat berilmadi. Xulosa qilib shuni ta'kidlaymizki, "Pushkin" jamiyati faoliyatini ta'qiqalaydi, katta qiyinchiliklarga qaramay, o'z bo'limlarining ishini to'xtatmadi. Tashkilot ommani tarbiyalash uchun barcha mumkin bo'lgan usullardan foydalangan. Shunday qilib, jamiyat o'zining keyingi faoliyati yillarida teatrning targ'ibot kuchidan shu maqsadda foydalandi, natijada bunday faoliyat Turkistonda ozodlik harakatining rivojlanishiga xizmat qildi.

Turkistonda faoliyat ko'rsatgan yana bir jamiyatlardan biri bu Turkiston qishloq xo'jaligi jamiyatidir. Turkiston qishloq xo'jaligi jamiyatining tarixi turli davrlarda tadqiqotchilar diqqat-e'tiborida bo'lgan. 1885-yil 16-yanvarda Dehqonchilik va mulk vaziri tomonidan tasdiqlangan "Rossiya bog'dorchilik jamiyatining" Turkiston bo'limi sifatida faoliyatini boshlagan. 1895-yilda

bo'lim Turkiston qishloq xo'jaligi jamiyati sifatida qayta tashkil etiladi va 1895-yil 4-iyulda uning nizomi Dehqonchilik va mulk vaziri tomonidan tasdiqlanadi. Jamiyat 1917-yil to'ntarilishidan so'ng ham to 1921-yilgacha faoliyat yuritgan. Jamiyat o'z faoliyati doirasida bir qator ilmiy tadqiqotlarni ham olib bordi. Xususan, o'lkada dehqonchilik va irrigatsiya masalalari o'simliklarning yangi navlarini olib kelish va o'lkada yetishtirishga oid bir qator ilmiy izlanishlar jamiyat boshchiligida amalga oshirildi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish jarayoni boshlandi, bu birinchi navbatda paxta bilan shug'ullanadigan o'lkaning tumanlariga ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa qilib aytganda ilmiy-ommabop to'garak yoki jamiyatni tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad millati, madaniy va konfessiyaviy mansubligidan qat'iy nazar xalqni bilimli qilish edi. Har bir jamiyat kutubxonalar, muzeylar tashkil etishga, xohlovchilar uchun ochiq ma'ruzalar o'tkazishga, turli tillarda o'z ma'lumot varaqalari va risolalarini nashr etishga, bilimlarni ommalashtirish uchun mahalliy matbuot bilan hamkorlik qilishga harakat qildi. Ma'ruzalarda, asosan, quyi va o'rta darajadagi Yevropa ma'muriy qatlami vakillari qatnashdilar. Har qanday sa'y-harakatlarga qaramay, ta'lim tashkilotlari keng xalq ommasi orasida bilimlarni ommalashtirishga erisha olmadilar. Bunday to'siqlarni hukumat amaldorlarining qo'rquvi deb hisoblash mumkin. Ular Turkiston ziyolilarining tashabbuslarini ko'p jihatdan shaxsiy manfaat ko'rinishi deb hisoblar, ilmiy-ommabop doiralarning siyosiy doiralarga aylanishini taxmin qilishardi. Turkiston general-gubernatorligida tashkil etilgan ilmiy jamiyatlar, avvalo, o'lkada Rossiya imperiyasi davlatchiligini targ'ib etish va mustahkamlash vositasi sifatida vujudga kelgan. Markaziy va mahalliy imperiya amaldorlari ilmiy jamiyatlarni birlamchi vazifasi sifatida rus davlatchiligi manfaatlarini ta'minlashdan iborat deb bilishar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Добромыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. Ташкент: Типолитография О. А. Порцева, 1912 с-301
- 2.Лунин Б. В. Научные Общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (конец XIX — начало XX века). Ташкент. Изд-во АН Узбекской ССР, 1962 с-72,73,90,98
- 3.Умняков И. И. В. В. Бартольд. По поводу 30-летия профессорской деятельности // Бюллетень Среднеазиатского гос. университета. 1926. № 14. С. 175 – 202.
- 4.Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 – 1924). М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. С-61
5. Бартольд В. В. Сочинения: в 9 т. М.: Наука, Т. 4. 1966
- 6.Волков И. В. Железнодорожные коммуникации как фактор развития Русского Туркестана // Пространство и время. 2013. № 3 (13). С. 92 – 98.

7. Горшенина С. Закаспийская железная дорога: стандартизация историко-литературных и иконографических репрезентаций Русского Туркестана // Культурный трансфер на перекрестках Центральной Азии: до, во время и после Великого шелкового пути: сб. ст. Париж: Самарканд: Изд-во Междунар. ин-та центральноаз. исслед., 2017. С. 258 – 273.

8. История Ташкента. С древнейших времен до победы февральской буржуазно-демократической революции. Ташкент: ФАН, 1988.

9. Шадманова С. Б. Медицина и население Туркестана: традиции и новации (конец XIX — начало XX в.) // Историческая этнология. 2017. № 1. С. 119 – 139

10. Куликова А.М. Востоковедение в российских законодательных актах (конец XVII в. - 1917 г.). - СПб.: Петербургское востоковедение, 1993. - С.162

11. XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани (тарихшунослик очерклари). 2-кисм. - Т.: Фан, 1994. - Б.290-291

12. Дониёров А.Х. Очерки истории этнографической науки Узбекистана [конец XIX в. — 20—30-е годы XX в.]. Книга 2. 20-30-е годы XX в. - Т., 1996. - С.7.

13. Лыкошин Н. С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. Пг.: Типография Б. Д. Брукера, 1916. С-227

14. Семёнов П.П. История полувековой деятельности императорского русского географического общества. - СПб.: Типография Безобразова, 1896.-С.22.

15. Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня (совершённые по поручению Императорского Русского географического общества). - СПб., 1873. - С.4;

16. Северцов Н.А. Месяц плена у кокандцев. С картой низовья Сырдарьи. - СПб., 1860. - С.98

17. Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю (Серия "Великие русские путешественники"). - М.: ЭКСМО, 2017. - Б.313

18. Валиханов Ч. Сочинения. - Алма-Ата: Главная редакция Советской энциклопедии, Т-1, 1984. - С.349.

19. O‘zMA. I-69-jamg‘arma 1-ro‘uxat. 93-varoq.

20. Мулладжанова Х.Я. Научно-просветительская деятельность Туркестанского отдела Русско-Географического общества конца XIX —начала XX Века // "Экономика и социум" №7(110) 2023 С-543